

DR INŻ. ARCH. KRZYSZTOF WIELGUS

DR HAB. INŻ. ARCH. JADWIGA ŚRODULSKA-WIELGUS

Cracow University of Technology
Faculty of Architecture
Instytut of Landscape Architecture
e-mail: jadwiga.srodulska-wielgus@pk.edu.pl

WYJĄTKOWE I UNIWERSALNE WARTOŚCI DAWNYCH KRAJOBRAZÓW WAROWNYCH

UNIQUE AND UNIVERSAL VALUES OF FORMER FORTIFIED LANDSCAPES

STRESZCZENIE

Bezpieczeństwo to jedna z podstawowych potrzeb człowieka. Od czasów neolitu potrzebę tę spełniano poprzez specjalną organizację przestrzeni ludzkich siedzib – jako scenografii spodziewanych walk. Artyleria dalekosiężna zatrzymała rozwój fortyfikacji bastionowej, kleszczowej i poligonalnej, otwierając erę fortów, twierdz pierścieniowych, a w końcu fortyfikacji rozproszonej, broniącej granic krajów jako fronty ufortyfikowane. Paradoksalnie krajobraz, przygotowany jako przyszłe pole walk fortecznych – wyglądał jako pokojowy, parkowy, romantyczny krajobraz w typie angielskich ogrodów w stylu “beautiful”. Krajobraz znany z krwawych walk z okresu I Wojny Światowej obecnie nadal pozostają w służbie. Pełniąc funkcje wielkich kompleksów memorialnych, muzeów otwartych i wielkich kompleksów zieleni, zauważanych w planach rozwoju miast. Mają wartości historyczne, ekologiczne, kompozycyjne dla krajobrazu miasta, także wartości turystyczne. Twierdze nieistniejącej monarchii austro-węgierskiej są najlepszym przykładem wartości wspólnego technicznego i historycznego dziedzictwa narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Projektowane według indywidualnych kierunków opracowanych przez austro-węgierską inżynierię wojskową, w skrajnie trudnych warunkach taktycznych i ekonomicznych, realizowane były w specyficznych warunkach federacyjnego państwa – swoistej „wspólnoty europejskiej”. Ich wyjątkowe i uniwersalne wartości stanowią podstawę do starań o ich transgraniczny wpis na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Słowa kluczowe: krajobraz warowny, historia fortyfikacji, krajobraz kulturowy

ABSTRACT

A safety was the primeval human need. Since the Neolithic Era it was completed with a special organization of human settlements as a big scenery for a forthcoming battle. A long-range artillery, stopped a development of a bastion-, tenaille- and polygonal fortifications and launched the era of forts, circular fortresses and, finally, dispersed fortifications, defending countries along these borders. Giant structures consisted of concrete forts, equipped with armoured gun emplacements, connected together with batteries and infantry earthworks by a net of the fortress' roads, well camouflaged by a special strips of trees and bushes there were a new shape of a strategic landscape. Landscape prepared as a future battlefield looked as a most peaceful, romantic landscape of a type of parks in the “beautiful style”. Landscape well known, blooded during the Great War today are still at service. Now performing function as the great memorial complexes, open-air museum, green complexes, noted in the cities' plans of development. These are creating a historical, ecological, townscape and touristic. The fortresses of the non-existing Austro-Hungarian Empire is the best example of values of the common, technical and historical heritage of all the nations of the Central-Europe. Designed according to individual directions developed by Austro-Hungarian military engineering, under extremely difficult tactical and economic conditions, were implemented under the specific conditions of the federal state - a kind of “European community”. Their unique and universal values are the basis for their efforts to cross-border their entry into the UNESCO World Heritage List.

Key words: cultural landscape, fortification history, fortified landscape,

„...Aby móc pogodzić to, co światowe, i to, co lokalne, aby popierać jej wspólne cele i chronić jej różnorodność, ludzkość potrzebuje Europy, której tradycja kulturalna jest najbardziej rojna, policentryczna i kontestatorska, jest „bulionem kulturowym”, w którym ścierają się sprzeczności, dając życie nowym rzeczywistościom. Wobec groźby globalnej unifikacji, od nas jedynie zależy uświadomienie sobie, że – w opozycji do wszelkiej wizji centralistycznej – obecny rozwój technologiczny w zupełności pozwala na zachowanie odrębności i wielości.

[Federico Mayor, Dyrektor Generalny UNESCO]

Znaczenie krajobrazów warownych, ich uniwersalną i wyjątkową wartość weryfikują wpisy na listę światowego dziedzictwa UNESCO, ale ich znaczenie widoczne jest także w rozwoju turystyki militarnej, która prezentuje unikatowe krajobrazy i obiekty szerszemu gronu odbiorców. Badania rynku turystycznego dowodzą, że wpis na listę światowego dziedzictwa, status pomnika historii, obecność w rankingach turystycznych np. 10 cudów turystyki itd., jest jednym z decydujących czynników zwiększających zainteresowanie. Dotyczy to także obiektów i zespołów militarnych. Krajobrazy warowne łączą walory widokowe (położenie obiektów militarnych), zieleń (maskującą i towarzyszącą drogom) oraz obiekty w których stosowano innowacyjne rozwiązania i nowe technologie (zastosowanie betonu czy osiągnięć metalurgicznych, technologicznych).

Lista światowego Dziedzictwa UNESCO została ustanowiona na mocy Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego przyjętej przez UNESCO na 17 sesji w Paryżu 16 listopada 1972 roku (weszła w życie z dniem 17 grudnia 1975 roku). Lista obejmuje (w lipcu 2017) 1056 obiektów w 165 Państwach-Stronach Konwencji. Zabytki fortyfikacji wpisane na Listę stanowią 3,5%, wśród nich są pojedyncze obiekty oraz systemy umocnień. Wpisy obejmują twierdze, miasta ufortyfikowane, wieże obronne, mury obronne, zamki, oraz zespoły fortyfikacyjne. Do pierwszych obiektów fortyfikacyjnych wpisanych w roku 1979 należą warowne miasto Fasil Ghebbi w Etiopii oraz forty (15) i zamki (4) nad brzegiem Volty w Afryce Zachodniej. Ostatnim wpisem fortyfikacji jest wpis weneckich dzieł obronnych z okresu XVI i XVII wieku: Stato da Terra - zachodnie Stato da Mar – wpis transgraniczny położony na terenie Włoch, Czarnogóry i Chorwacji dokonany w roku 2017.

Na terenie Polski na Listę Światowego Dziedzictwa zostały wpisane dzieła fortyfikacyjne: zamki w Malborku i Stare Miasto w Zamościu wraz z fortyfikacjami.

Wśród obiektów uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii także reprezentowane są zabytki fortyfikacji: Częstochowa – Jasna Góra, Gdańsk – miasto w zasięgu obwarowań z XVII wieku, Kraków- Kopiec Kościuszki z otoczeniem, Malbork – zespół zamku krzyżackiego, Paczków – zespół staromiejski ze średniowiecznym systemem fortyfikacji, Srebrna Góra – Twierdza Srebrnogórska, nowożytna warownia górską z XVIII wieku, Stargard - zespół kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny Królowej Świata oraz średniowieczne mury obronne miasta, Zamość – historyczny zespół miasta w zasięgu obwarowań XIX wieku, oraz pola bitwy: Gdańsk – pole bitwy na Westerplatte, Grunwald i Racławice.

KRYTERIA WPISÓW FORTYFIKACJI NA LISTĘ ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA

Dla potrzeb analizy i oceny dóbr stworzono różnego rodzaju oświadczenia. Dokumenty takie jak: Statement of Significance, Statement of Outstanding Universal Value, Statement of Authenticity, Statement of Integrity, które służą uporządkowaniu i opisowi wartości i cech charakteryzujących dziedzictwo¹. Dla wskazania materialnych nośników wartości OUV wprowadzone zostało pojęcie tak zwanych atrybutów².

Kryteria które uzasadniały wpisy fortyfikacji, zespołów fortyfikacyjnych na Listę UNESCO to:

I „Reprezentowanie arcydzieła ludzkiego geniuszu twórczego”.

W przypadku wpisu twierdz Vaubana - podkreślono znaczenie klasycznej twierdzy, typowej dla zachodniej architektury wojskowej współczesności.

¹ B Szmigin Światowe dziedzictwo UNESCOz perspektywy 40 lat, [w:] Ochrona Zabytków 2013_1-4 p167-177

² Wprowadzono także do dokumentów pojęcia: „krajobraz kulturowy”, „miasta historyczne”, „szlaki dziedzictwa”, „kanały zabytkowe”, „dziedzictwo XX wieku”, „dziedzictwo przemysłowe”. (pojęcia te, istniejące i funkcjonujące powszechnie, uzyskiwały na potrzeby dokumentów międzynarodowych szczegółowe definicje).

II „Przedstawienie ważnej wymiany wartości, na przestrzeni dziejów lub w obszarze danego regionu świata, w zakresie rozwoju architektury lub technologii, w sztukach monumentalnych, urbanistyce lub projektowaniu krajobrazu”

W przypadku wpisu twierdz Vaubana - podkreślona została wkład Vaubana w rozwój fortyfikacji.

W przypadku wpisu Stelling van Amsterdam – podkreślona została wyjątkowość rozbudowanego, zintegrowanego europejskiego systemu obronnego współczesnego okresu, który przetrwał w stanie nienaruszonym i dobrze zachowanym do dnia dzisiejszego. Zaznaczono także że system ten stanowił jedynie etap rozwoju fortyfikacji.

III „Przedstawienie unikatowego albo przynajmniej wyjątkowego świadectwa tradycji kulturowej lub istniejącej albo minionej cywilizacji”

W przypadku wpisu twierdz Vaubana - „Liczne inspiracje jego rozwiązaniami stosowanymi jako standardowe w Europie i na kontynencie amerykańskim, rozpowszechnianie dzieł w języku rosyjskim i tureckim. Wykorzystanie i rozpowszechnienie jego sposobu myślenia teoretycznego wraz z wykorzystaniem form fortyfikacji jako modelu fortyfikacji na Dalekim Wschodzie”.

W przypadku dzieł weneckich – podkreślono wyjątkowe świadectwo kultury wojskowej *alla moderna*, która w XVI i XVII w. doprowadziła do wdrożenia nowych technik i technologii.

IV „Przedstawianie szczególnego przykładu, typu budowli, zespołu architektonicznego lub technologicznego albo krajobrazu ilustrującego ważny etap (lub etapy) w historii ludzkości”

W przypadku wpisu twierdz Vaubana – podkreślono fakt, iż twórczość Vaubana dotyczy znaczącego okresu historii ludzkości. Geniusz Vaubana znalazł zastosowanie w strategii wojskowej, architektury i budownictwa, inżynierii lądowej i organizacji gospodarczej i społecznej. W przypadku wpisu Stelling van Amsterdam - argumentowano, iż pozycja obronna jest znakomitym przykładem rozbudowanego zintegrowanego nowożytnego systemu obronnego, który przetrwał w stanie nienaruszonym i dobrze zachowanym. Obiekty pokazują ewolucję w fortyfikacji - przejście od konstrukcji murowanej w XIX wieku do użycia żelbetonu w XX wieku. To przejście, wraz eksperymentami z użyciem betonu i podkreśleniem użycia nieobrobionego betonu, jest epizodem

w historii europejskiej architektury, której pozostałości materialne są rzadko zachowywane.

W przypadku dzieł weneckich - dzieła obronne prezentują proces zmian, które dokonywały się w okresie powszechnego wykorzystania broni palnej. Były one odpowiedzią na potrzeby techniczne, nowoczesne strategie walki i nowe wymagania architektoniczne .

FORTYFIKACJE I KRAJOBRAZ WAROWNY. REALIA I PERSPEKTYWY OCHRONY I PROMOCJI

Twierdze pierścieniowe to zabytkowe układy budowli i urządzeń fortyfikacyjnych i niefortyfikacyjnych, będące wynikiem przystosowania do funkcji militarnych, olbrzymich (liczących ok. 450 km kwadratowych) obszarów miejskich, podmiejskich, wiejskich, a nawet naturalnych, niedotkniętych zabudową ani gospodarką rolną. Układ ten tworzy specyficzne zespoły krajobrazowe o wybitnych wartościach historycznych i kompozycyjnych. Fenomen twierdzy, jako olbrzymiego, świadomie kształtowanego zespołu większego niż obejmowane przez nią miasto, jest możliwy do całościowego zrozumienia, objęcia ochroną i procesem dobrej kontynuacji - tylko jako zabytkowy krajobraz warowny³.

Komitet Światowego Dziedzictwa UNESCO realizujący zapisy Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, ratyfikowanej przez Polskę w roku 1976, podał, w myśl art. 1 Konwencji, określił definicję krajobrazów kulturowych zawartą w „Wytocznych operacyjnych” (*Operational Guidelines for Implementation of World Heritage Convention 2012*)⁴ jako „dzieło natury i człowieka Są one ilustracją ewolucji społeczeństw i sposobu osiedlania się na przestrzeni dziejów, w zależności od fizycznych ograniczeń lub korzyści, wynikających ze środowiska naturalnego oraz oddziaływania czynników społecznych, ekonomicznych i kulturowych”.

Pojęcie krajobrazu definiuje też Europejska Konwencja Krajobrazowa, ratyfikowana przez Polskę w roku 2006. Jest to „Obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników i/lub ludzkich”⁵ .

³ Bogdanowski J., 1993 Krajobraz warowny XIX/XX w. Dzieje i rewitalizacja, Kraków

Bogdanowski J., 1996 Architektura obronna w krajobrazie Polski, Warszawa – Kraków

⁴ <https://whc.unesco.org/archive/opguide12-en.pdf> [protokół dostępu kwiecień 2018]

⁵ Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. Dz.U. 2006 nr 14 poz. 98

W świetle tych definicji zasadnym staje się staranie o ochronę obszarową, wpis na listę pomników historii a docelowo na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO twierdz pierścieniowych (a przynajmniej ich znaczących części) jako obszarów kulturowego krajobrazu warownego.

Tymczasem sytuacja prawna w Polsce po roku 2003 jest zdecydowanie niekorzystna dla ochrony wielkoskalowych założeń krajobrazowych. Uregulowania prawne w odniesieniu do planowania przestrzennego (nieobligatoryjność sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, nieobligatoryjność stosowania się do wytycznych, zawartych studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego w wydawaniu decyzji o warunkach zabudowy) oraz w odniesieniu do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (brak prawnych podstaw do ochrony krajobrazu zabytkowego, kontekstu widokowego zabytku, cennych panoram) praktycznie uniemożliwiły w Polsce zintegrowaną ochronę wielkich zespołów zabytkowych, w tym krajobrazu dawnych twierdz. Możliwość tworzenia parków kulturowych (zapisana po raz pierwszy w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r.) zarysowała pewną szansę dla ochrony terenów i obiektów fortecznych, w stosunku do których, w wielkich miastach, nasila się zjawisko już nie tyle wolnej gry o przestrzeń, co wprost „kłusownictwa przestrzennego”. Warunkiem utworzenia parku kulturowego jest jednak wola i inicjatywa samorządu, będącego zazwyczaj pod prężnym naciskiem społeczności lokalnych, nastawionych na, oferowany przez deweloperów, szybki zysk. Dojrzałość i determinacja samorządu do wprowadzenia formy nawet mało restrykcyjnych, samoograniczeń, jakim jest park kulturowy, jest zjawiskiem wyjątkowym. Nie wynika ona z motywacji „ekspekckich”, czy „miłośniczych”, a jedynie z twardego rachunku strat i zysków. Tam, gdzie w orbitę takich kalkulacji wchodzi dochód z turystyki, uzyskanie dofinansowań europejskich, wzrost cen gruntu w terenach przyległych do potencjalnego parku, poziom życia i zadowolenia osiedlonych już mieszkańców (a więc potencjalnych wyborców), których potencjalny park chroni przed niechcianym sąsiedztwem a na końcu także względy prestiżowe – istnieje szansa na to, że samorząd może stać się rzecznikiem ochrony krajobrazu.

Krajobraz staje się więc inwestycją, której opłacalność zależy, w najprostszymi kalkulacjach, wprost od ilości turystów. Ta jednak uzależniona jest od marki, i sprawdzalności oferowanych tu atrakcji. Nie ma zaś lepszej motywacji dla wyboru

celów niewymuszonych podróży, niż wpis na listę UNESCO⁶.

Paradoksalnie, lata komercjalizacji krajobrazu i zdecydowanych ograniczeń w ochronie zespołów fortecznych – to równocześnie wzrost zainteresowania zabytkami fortyfikacji w zarządach regionów i na poziomie centralnym, łącznie z pierwszą koncepcją rozważenia transgranicznego wpisu dziedzictwa fortyfikacji austriackiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, jako wspólnego środkowo- i wschodnioeuropejskiego dobra kultury industrialnej⁷.

Koncepcja naszkicowana przez Prezesa Polskiego Komitetu Narodowego UNESCO, dr. Tomasza Orłowskiego. dr. Tomasza Orłowskiego w przełomowym, 2003 roku, okazała się niezwykle nośnym i obiecującym, lecz równocześnie równie trudnym, odpowiedzialnym i raczej futurystycznym wyzwaniem. Stanowi jednak jeden z niewielu pozadyskursywnych punktów porozumienia z samorządami, z natury rzeczy, co najmniej ostrożnymi w podejmowaniu działań ochronnych na swoich terytoriach. Dlatego też dokonano analizy rzeczywistych tendencji, szans i motywacji potencjalnego wpisu zespołów fortyfikacyjnych na listę UNESCO⁸. Przy niezwykle wysokim poziomie weryfikacji i silnej konkurencji narodowościowej i tematycznej – szansa na fortyfikacyjny wpis w obrębie naszej części Europy będzie jednorazowa i to raczej niezbyt wielka. Tym bardziej należy rozważyć wcześniej wszelkie możliwe aspekty takich działań. Artykuł ten jest próbą takiego rozważania.

Zarys motywacji wpisu zespołu zabytków fortyfikacji austriackiej i austro-węgierskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, oraz znaczenia fortyfikacji austriackiej na tle fortyfikacji europejskiej.

W latach 2003-2009 zarysowały się 4 idee objęcia wpisem na listę UNESCO zespołów fortyfikacji nowożytnych i najnowszych (XVIII-XX wieku).

Wpis zespołów fortyfikacji austriackiej i austro-węgierskiej, jako wspólnego dziedzictwa państw Europy Środkowej, Południowej i Wschodniej. (Koncepcja przedstawiona po raz pierwszy w roku 2003, przy okazji Międzynarodowego Dnia Ochrony Zabytków przez Sekretarza Generalnego Polskie-

⁶ Bindé, J. (Coord.) 2005. Towards knowledge societies: UNESCO world report. UNESCO reference works series. Paris: UNESCO. Retrieved March 09, 2006 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>

⁷ Koncepcja przedstawiona w roku 2003 przez Prezesa Polskiego Komitetu Narodowego UNESCO, dr. Tomasza Orłowskiego.

⁸ Szymgin B., 2016 Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków [w:] Ochrona Dziedzictwa Kulturowego Nr 2 (16), 2016

go Komitetu UNESCO dr. Tomasza Orłowskiego. Koncepcja polska, nawiązująca do wstępnych ustaleń po wizji na terenie Twierdzy Kotor (Cattaro) na terenie Czarnogóry i Chorwacji.

Wpis „Wielkich Twierdz Europejskich”. Koncepcja wywodząca się z promowanego szlaku wielkich twierdz (niemieckich, austro-węgierskich, rosyjskich), idea niemiecka, związana z projektem „ForteCultura”⁹.

Wpis (rozszerzenie wpisu) „Twierdz Marszałka Vaubana” w Europie. Koncepcja francuska¹⁰ zrealizowana w roku 2008

Wpis twierdz o różnej genezie na terytorium Polski, jako „skansenu fortyfikacji nowożytnej”¹¹. Koncepcja polska.

Po dokonaniu wstępnej analizy opisanych tendencji, wskazuje się na utrzymanie koncepcji wpisu fortyfikacji austro-węgierskiej, z niezbędnymi warunkami wstępnymi, dotyczącymi zabytków fortyfikacji na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Warunkiem niezbędnym do podjęcia z inicjatywy polskiej, międzynarodowej akcji starań o transgraniczny wpis fortyfikacji austriackich i austro-węgierskich na listę UNESCO, jest wyprzedzający wpis seryjny na listę pomników historii RP najważniejszych zespołów fortyfikacji nowożytnych i najnowszych na terenie kraju (w przypadku kilku miast-twierdz byłoby to rozszerzenie istniejącego wpisu, np. Gdańsk, Kraków, Poznań, Toruń). Wpis na listę pomników historii powinien stać się potwierdzeniem rozpoczętych działań ochronnych i rewitalizacyjnych, popartych odpowiednimi zapisami w dokumentach prawa lokalnego, i strategiach rozwoju miast i regionów. Ilość zespołów fortyfikacyjnych, objętych wpisem na listę pomników historii, łącznie z już objętymi, to 12-15 zespołów. Zespoły forteczne, które należy rozważyć jako przedmiot wpisu w pierwszym rzędzie to: Przemyśl, Kraków, Toruń, Modlin, Gdańsk (rozszerzenie), Kłodzko, Nysa, Osowiec i Obszar Warowny Śląsk, wraz z ryglami Pszczyny, Węgierskiej Górki i Krzyżowej/Przyborowa. Dają one przegląd fortyfikacji austriackiej, niemieckiej, rosyjskiej, francuskiej i polskiej od XVIII-XX wieku, spełniając warunek ich wspólnej promocji jako „skansenu fortyfikacji europejskiej”, w większości też – zapisu w krajobrazie działań wojennych I i II wojny światowej¹².

Przedmiotem wpisu transgranicznego na listę UNESCO powinien stać się *corpus* fortyfikacji, budowanych przez cesarstwo austriackie oraz Austro – Węgry na terenie Europy Środkowej, Południowej i Wschodniej. Twierdze, w tym wielkie twierdze pierścieniowe, zespoły fortyfikacji granicznej i nadbrzeżnej, umocnione przedmościa, fortyfikacje drogowe i kolejowe, zespoły fortyfikacji polowych, a także zespoły niefortyfikacyjnych obiektów militarnych, pola bitewne i cmentarze wojenne. Chronologicznie – zakres wpisu obejmowałby dzieła obronne, powstałe od wieku XVIII po rok 1918. Terytorialnie - zespoły znajdujące się na obszarach: Austrii, Bośni i Hercegowiny, Chorwacji, Czarnogóry, Czech, Polski, Rumunii, Serbii Słowacji, Słowenii, Ukrainy, Węgier i Włoch. (Państwa wymieniono w porządku alfabetycznym, natomiast największe zespoły forteczne znajdują się w Polsce, Chorwacji¹³, we Włoszech i na Ukrainie¹⁴.

styka, [w:] „Eksploracja przestrzeni historycznej”, Wrocław, s.101-115. Molski P., 2003 Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny [w:] „Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne”, Giżycko, Molski, P. (1999). Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych: materiały z Krajowej Konferencji Samorządów terytorialnych i organizacji Pozarządowych. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji.

¹³ Mavar Z., 2008 Problemy rewaloryzacji, zagospodarowania i zarządzania po wojskowy m krajobrazem kulturowym w chorwacji Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr10, ss 455- 470

¹⁴ POLSKA Wielkie twierdze pierścieniowe: Kraków, Przemyśl, Małe twierdze, umocnione przyczółki mostowe: Jarosław UKRAINA Małe twierdze, umocnione przyczółki mostowe: Lemberg (Lwów, Lwów), Halicz, Mikołajów Niżników, Zaleszczyki. Ponadto na terenie całej byłej Galicji łącznie 24 wartownie przy mostach i tunelach kolejowych. WĘGRY Twierdze systemu poligonalnego, z fortami wysuniętymi: Komorn (Komaróm, Komarno) – część twierdzy na terytorium SŁOWACJI; Budapeszt (cytadela na Górze Gelerta) AUSTRIA Twierdze systemu poligonalnego, z fortami wysuniętymi: Linz, Wiedeń (fortyfikacje niezachowane względnie zachowane relikto) CZECHY Twierdze systemu bastionowego i kleszczowego: Theresienstadt (Terezín), Josephstadt (Josefov), Kőnigrätz (Hradec Kralove), Prag (Praha, Praga) Twierdze systemu poligonalnego, z fortami wysuniętymi: Olmütz (Olomouc, Olomuniec) CHORWACJA Wielkie twierdze morskie – bazy marynarki wojennej: Pola (Pula), Cattaro (Kotor wraz z Czarnogorą). Mniejsze porty umocnione: Ragusa (Dubrownik), Sebenico (Szybenik), Lissa (Vis) SERBIA Twierdze systemu bastionowego i kleszczowego: Peterwardein (Petrowarażyn), Ujvidek, (Nowy Sad.) BOŚNIA I HERCEGOWINA Małe twierdze, umocnione przyczółki mostowe: Sarajewo, Mostar, Bileca, Trebinje WŁOCHY Twierdze systemu poligonalnego, z fortami wysuniętymi: Peschiera, Mantua (Mantova), Verona, Legnago, Venedig (Wenecja) Twierdze forteczne: Trient (Trentino, Trydent) Samodzielne forty zaporowe i rygle obronne: Franzensfeste (Brenner), Nauders, Hensel, Predil, Seebachtal, Predilsattel, Flitach, Herman, Gomagoi, Stor-

⁹ <http://www.forte-cultura.eu/de/> [protokół dostępu, lipiec 2017]

¹⁰ <https://whc.unesco.org/en/list/1283>,

¹¹ Gruszecki A, 1978, Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości [w:] Ochrona Zabytków, 1978 | 2 | 126-128

¹² Molski P., 2008 Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a Tury-

CECHY FORTYFIKACJI AUSTRIACKIEJ I AUSTRO-WĘGIERSKIEJ, PREDESTYNUJĄCE JE DO POTENCJALNEGO OBJĘCIA ICH WPISEM NA LISTĘ UNESCO

Kryterium uniwersalności.¹⁵

Przykładowo uniwersalność fortyfikacji weneckich w Stato da Terra i zachodnich części Stato da Mar uzasadniano jako reprezentowanie dziedzictwa transnarodowego, w tym ich odmian typologicznych fortyfikacji. Podkreślono także możliwość dalszego rozszerzania stref buforowych (w szczególności w odniesieniu do obiektów w Zadarze i Kotorze). Fortyfikacja austriacka, a później austro-węgierska, stanowi reprezentatywny przegląd większości szkół i odmian fortyfikacji europejskiej. Monarchia Habsburgów, dysponując relatywnie niskimi środkami na obronność oraz bardzo duże i trudne do umocnienia terytorium, wykorzystywała najlepsze praktyki fortyfikacyjne przodujących wówczas mocarstw, przekształcane i dostosowywane do specyficznych warunków. Fortyfikacja austriacka jest więc wynikiem osobliwej adaptacji i optymalizacji ogólnoeuropejskiego (a praktycznie – światowego) dorobku fortyfikacyjnego XVIII, XIX i początków XX wieku. W kilku przypadkach okazała się przodująca w skali całego świata – np. stworzenie pierwszej twierdzy bez ciągłej linii umocnień (Linz). Twórcami i budowniczymi fortyfikacji austro-węgierskiej byli inżynierowie i technicy wielu krajów koronnych monarchii oraz obywatele innych krajów europejskich. W większości nie miała ona charakteru represyjnego w stosunku do obywateli monarchii, lecz ściśle obronny, przeciw potencjalnym wrogom zewnętrznym. Nierzadko budowa umocnień przyczyniała się do wzrostu zamożności lokalnych społeczności, rozwoju rzemiosła i przemysłu.

Kryterium wyjątkowości.

Wyjątkowość obiektów Stelling van Amsterdam definiowano jako pierścień fortów tworzą grupę powiązanych budynków i innych struktur, których jednorodność i położenie w krajobrazie pozostały niezmiennione. Linia obronna stanowi integralną całość,

wraz wałami, urządzeniami hydraulicznymi, fortami, bateriami i innymi budynkami wojskowymi, a także strukturą krajobrazu.

Twierdze pierścieniowe XIX prezentują wyjątkową koncepcję nowoczesnie rozumianego obozu warownego i wsparcia dla linii frontu. Wyjątkowe jest także uzupełnianie pierścieni o kolejne wysunięte pozycje oraz dzieła nowszych typów oraz modernizacje starszych obiektów. Prezentują zatem myśl inżynierską XIX wieku. Podobnie jak w przypadku Stelling van Amsterdam twierdze austriackie prezentują unikatową strukturę dróg, obiektów zaplecza oraz świadomie kształtowanego krajobrazu, wykorzystującego ukształtowanie i pokrycie terenu. Fortyfikacja – jako jedyny możliwy wówczas sposób trwałego, materialnego inwestowania w bezpieczeństwo państwa, ogniskowała zawsze najbardziej awangardowe rozwiązania techniczne; była odzwierciedleniem doktryn politycznych i wojskowych, i równocześnie – probierzem kondycji ekonomicznych państwa.

Fortyfikacja austriacka, a szczególnie austro-węgierska była wyrazem zmagania się ze skrajnie trudnym projektem obrony i ochrony wielkiego, wieloetnicznego państwa, którego granice i newralgiczne obszary przeważnie nie pokrywały się z przeszkodami naturalnymi.

W obliczu bardzo złożonej sytuacji politycznej (zewnątrznej i wewnętrznej), przy skromnej (w stosunku do innych mocarstw) kondycji gospodarczej naddunajskiej monarchii – jej fortyfikacja, będąca obok budowy floty wojennej, najdroższą militarną inwestycją państwową, rodziła się drogą kompromisów: wyboru możliwie najdoskonalszych, najbardziej efektywnych i najoszczędniejszych rozwiązań. Stała się tygłem, w którym stapiano, twórczo przetwarzano i dostosowywano do trudnych warunków terenowych najdoskonalsze ówczesne rozwiązania europejskie. Czyniono to w sytuacji ograniczonego dostępu do strzeżonych patentami, tajemnicą wojskową i przemysłową technologii z ówczesnych, przodujących państw industrialnych. Fortyfikacja austro-węgierska jest więc dziś zarówno reprezentatywnym przeglądem większości europejskich szkół i manier fortyfikacyjnych, jak i fenomenem specyficznego, środkowoeuropejskiego produktu technicznego, rodzącego się w wyniku własnej drogi ewolucyjnej. Jest techniczno-militarną emanacją ostatniej w dziejach świata monarchii, nawiązującej do średniowiecznego uniwersalizmu, w warunkach XIX-XX wiecznej modernizacji¹⁶.

no, Larino, Danzolino, Revegger, Nago, Buco di Vela, Doss di SpondeRocchetta, Malborghet (Hensel), Garda, Flitscher Klause, Tonale, Presanella, Carriola, Serdara, S.Sebastiano, Sommo, Gschwent, Lucern, Verle, Vezzena, Sperre Tenna, Sperre Riva RUMUNIA Timisoara (Temesvar), Alba Julia (Karlsburg, Gyulafehervar), Oradea (Arad).

¹⁵ Szmygin B., 2013 Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat [w:] *Ochrona Zabytków* 66/1-4 (260-263), 167-177

¹⁶ Wielgus K., Śródulska-Wielgus J., 2003 *Zarys zasad rejestracji zintegrowanej postaci, wartości i przemian krajobrazów inżynierskich. Z doświadczeń dydaktycznych*

Fortyfikacja dawnej monarchii habsburskiej jest wyjątkowa z punktu widzenia jej genezy, lokalizacji, rozwiązań technicznych, wykorzystania oraz dzisiejszej atrakcyjności poznawczej.

Aspekt genezy - ponadnarodowość Fortyfikacji austriacka i austro-węgierskiej stanowi dorobek ponadnarodowego tworu państwowego, dopuszczającego do procesu projektowego i wykonawczego obywateli wszystkich krajów koronnych, a także inżynierów z innych krajów (m.in. Szwajcarii).

Aspekt lokalizacji. Względy geopolityczne, strategiczne i taktyczne doprowadziły do lokalizacji zespołów obronnych w bardzo specyficznych i złożonych warunkach fizjograficznych: na przełęczach górskich, na wybrzeżach morskich, w zawężeniach dolin rzecznych, w różnych strefach klimatycznych, na różnych wysokościach. Daje to wyjątkową różnorodność krajobrazową i różnorodność form w obrębie jednej szkoły fortyfikacyjnej.

Aspekt rozwiązań technicznych. Uwarunkowania lokalizacyjne, funkcjonalne, ekonomiczne, w tym także specyficzna droga rewolucji przemysłowej w realiach środkowoeuropejskiego, wielonarodowego, generalnie rolniczego państwa, spowodowały zastosowanie wyjątkowych, niepowtarzalnych w dosłownej formie nigdzie indziej, rozwiązań: strukturalno-materiałowych, przestrzennych, technicznych i taktycznych, stanowiących dziś odzwierciedlenie swoistego „horyzontu kulturowego” opisywanej części Europy XIX i XX wieku – w dziedzinie wojskowej.

Aspekt wykorzystania. Dla większości opisywanych umocnień, wykorzystaniem było sprawdzenie w walce, ze szczególnym uwzględnieniem I wojny światowej. Najślawniejszą jej obroną były walki o Twierdzę Verdun, lecz najdłuższym oblężeniem była bitwa o Twierdzę Przemyśl. Także pod względem liczby zespołów i obiektów zaangażowanych w bezpośrednie walki – przodują dzieła fortyfikacji austriackiej (Przemyśl, Kraków, Pula, Kotor; fortyfikacje na froncie włoskim). Są one w większości również zapisem pola bitwy.

Aspekt atrakcyjności. Rozumiany jest zarówno z punktu widzenia intelektualnego, emocjonalnego, estetycznego jak i adaptacyjnego. Wątek poznawczy,

istotny dla badaczy i miłośników dawnych militariów zwiększony jest synergicznie przez wątek emocjonalny - wartość śladu zamarłej epoki (fortyfikacja nieistniejącego państwa) i zmagania Wielkiej Wojny, zwanej „Matrycą XX wieku”, wątek estetyczny (najpiękniejsze lokalizacje: górskie, morskie; wokół najcenniejszych, historycznych miast), wreszcie wątek adaptacyjny. Znaczna część danych umocnień może i powinna spełniać współczesne funkcje, o ile ich wybór opiera się na prawie dobrej kontynuacji¹⁷.

Kryterium autentyczności.

Fortyfikacje Stelling van Amsterdam zostały zachowane w formie w której zostały zaprojektowane a zastosowane materiały i konstrukcje budowlane pozostały bez zmian. Żadna część Stelling van Amsterdam nie została zrekonstruowana. Wyjątkowa Uniwersalna Wartość jest wyrażona w autentyczności projektu (typologia fortów, śluz, baterii, wałów liniowych), konkretnego wykorzystania materiałów budowlanych (cegła, beton nieobrobiony, żelbetony), wykonania (drobiazgowa konstrukcja pozorna w stanie konstrukcyjnym i bez zarzutu), a także struktury w jego otoczeniu (jako połączony wojskowy system funkcjonalny w krajobrazie ludzkim polderów i zurbanizowanego krajobrazu).

Z uwagi na szybkie przemiany doktrynalne w fortyfikacji XX wieku oraz na fakt rozpadu monarchii austro-węgierskiej na suwerenne państwa o zupełnie innych pryncypiach polityczno-obronnych, absolutna większość fortyfikacji naddunajskiej monarchii nie była modernizowana, przebudowywana czy adaptowana, pozostając do dnia dzisiejszego wielkim depozytem historii. Jej stan jest różny, w znacznej części zaniedbany, jednak nie zrujnowany, czy przekształcony. Przypadki zniszczeń (np. w Przemyślu) mają charakter zapisu dramatycznych wydarzeń wojennych; są też miarą autentyczności. Pojawiają się coraz liczniejsze dobre przykłady aktywności obywatelskiej, zmierzające do ochrony, zachowania i właściwej adaptacji zabytków fortyfikacji, zachowujących ich autentyczność (Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl i realizowany program europejski, uchwała Rady Miasta Krakowa z 2006 roku, działalność słowacko-węgierska ochrona i adaptacja Twierdzy Komarno/

i projektowych, dotyczących wyrobisk poeksploatacyjnych w górnictwie skalnym, [w:] Kształtowanie krajobrazu terenów poeksploatacyjnych w górnictwie, Kraków 2003 r., s. 112-118,

Wielgus K., Rymasa-Mazur W., 2007 *Rejestracja krajobrazów inżynierskich*, [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony i kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka, Kraków 20-22 września 2007 r., s. 106-109.

¹⁷ Śródulska-Wielgus J., Wielgus K., *Krajobrazy „przemysłu czasu wolnego”*; [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony i kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka, Kraków 20-22 września 2007 r., s. 172-174 Molski P., 2003 *Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny* [w:] „Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne”, Giżycko

Komarom, projekty realizowane w Twierdzy Pula¹⁸, wzorowe udostępnienie turystyczne fortyfikacji Folgaria-Lavarone w ramach tzw. „Ścieżek Pokoju” we Włoszech¹⁹, projekt kulturalny dla młodzieży „Fort-Misja” na Ukrainie).

PODSUMOWANIE. FORTYFIKACJA AUSTRIACKA I AUSTRO-WĘGIERSKA JAKO DZIEDZICTWO KULTUROWE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ I POŁUDNIOWEJ²⁰

Zabytki fortyfikacji nowożytnej dawnego cesarstwa austriackiego i monarchii austro-węgierskiej stanowią wspólne dziedzictwo 10 krajów Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej. Stanowią spójny historycznie i ideowo, lecz niezwykle różnorodny formalnie zespół umocnień, położonych w bardzo atrakcyjnych turystycznie, eksponowanych miejscach. Są elementem dorobku cywilizacyjnego narodów, połączonych przez pewien czas w pierwszym w nowożytnej Europie, nieudanym jeszcze, uniwersalistycznym projekcie federacyjnym, jakim było państwo Franciszka Józefa I.

Większość fortyfikacji stanowi zapis działań wojennych I wojny światowej. Dziś stanowią kulturowo-naturalne zespoły krajobrazu warownego o najwyższych wartościach poznawczych, estetycznych i znacznych możliwościach adaptacyjnych. Są osnową cennych inicjatyw obywatelskich, hobbyistycznych, kulturalnych i naukowych, wolnych od jakichkolwiek odniesień militarnych. Mogą stanowić oś wspólnych działań ochronnych, adaptacyjnych, dydaktycznych i promocyjnych dla celów europejskiej turystyki kulturowej.

Ze względu na charakter fortyfikacji liczne wpisy na Listę światowego dziedzictwa mają charakter wpisu wielu obiektów (np. dzieła Vaubana), i charakter transgraniczny (np. wpis weneckich dzieł obronnych z okresu XVI i XVII wieku). Zatem wpis Środ-

koweuropejskiego dziedzictwa fortyfikacyjnego zespołów fortyfikacji austriackiej i austro-węgierskiej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO wpisuje się w ideę i charakter dzieł już wpisanych. Aspirowanie do objęcia obiektów ochroną jako pomnik historii RP, czy wpis na Listę Światowego dziedzictwa UNESCO to także podjęcie procedur związanych z zarządzaniem dziedzictwem (w obliczu zagrożeń związanych z klęskami żywiołowymi, zwiększoną presją turystyczną) dla zachowania jego uniwersalnej i wyjątkowej wartości dla przyszłych pokoleń. Zrealizowany projekt (2013-2015) „Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej, etap 1” oraz szereg adaptacji obiektów na terenie Twierdzy Kraków i Przemyśl podnoszą jakość krajobrazu warownego, podkreślając wyjątkowe i uniwersalne wartości krajobrazu warownego XIX wiecznych twierdz pierścieniowych w Polsce.

Il. 2. Fragment Fortu 2 „Kościuszko” Twierdzy Kraków - Pomnik Historii. Fot. K. Wielgus.

Ill. 2. Fragment of Fort 2 „Kosciuszko” of the Krakow Fortress - Historical Monument. Fig. K. Wielgus.

Il. 3. Fort 47a „Węgrzce” Twierdzy Kraków - największy zachowany fort pancerny Europy Środkowo-Wschodniej. Fot. Jadwiga Środulska-Wielgus.

Ill. 3. Fort 47a „Węgrzce” of the Krakow Fortress - the largest surviving armored fort in Central and Eastern Europe. Fig. Jadwiga Środulska-Wielgus.

¹⁸ Grestenberger E. A., 2003 *Festung Pola. Die Verteidigungsanlagen des k. (u.) k. Hauptkriegshafens 1823-1918*, Wien - Graz .

¹⁹ Staniewska A., 2008, *Zarządzanie zabytkowym krajobrazem warownym – studium przypadku*, [w:] *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* Nr10, ss 488-495

²⁰ Bogdanowski J., 1993 *Krajobraz warowny XIX/XX w. Dzieje i rewaloryzacja*, Kraków, Bogdanowski J., 1996 *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa – Kraków.. Bogdanowski J., 1965 *Fortyfikacje przemyskiej twierdzy*, [w:] „Ziemia”, Warszawa., Bogdanowski J., 1977 *Warownie i zielen twierdzy Kraków*, Kraków, Brzoskwina W, Czech P., *Fortyfikacje stale Twierdzy Pola – bazy austro-węgierskiej floty wojennej. Przegląd problematyki*, część I, część II Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie tom XXXIV(2002), tom XXXV(2003).

II. 1. Rozmieszczenie dawnych twierdz w Europie Środkowo-Wschodniej - potencjalny zakres transgranicznego wpisu seryjnego dawnych twierdz austro-węgierskich. Oprac. Marcin Jakub Mikulski, Krzysztof Wielgus.

III. 1. The distribution of ancient fortresses in Central and Eastern Europe - the potential scope of the cross-border serial entry of the old Austro-Hungarian fortresses. Ed. Marcin Jakub Mikulski, Krzysztof Wielgus.

II. 4. Fort VIII „Lętownia” Twierdzy Przemyśl - przykład odtworzonego krajobrazu warownego. Fot. Wiesław Sokolik, Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl.

III. 4. Fort VIII „Lętownia” of the Przemyśl Fortress - an example of a reconstructed fortified landscape. Fig. Wiesław Sokolik, Association of Fortress Communes of the Przemyśl Fortress.

Il. 5. Fort XI „Duńkowiczki” Twierdzy Przemyśl. Fot. Związek Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl.

Ill. 5. Fort XI „Dukowiczki” of the Przemyśl Fortress. Fig. Association of Fortress Communes of the Przemyśl Fortress.

Il. 6. Fort obrony wybrzeża Brioni Minor na wyspie Mali Brijun, Twierdza Pula, Chorwacja. Zdjecie - Ministerstwo Kultury Republiki Chorwacji.

Ill. 6. Coast defense Fort Brioni Minor on the island of Mali Brijun, Pula Fortress, Croatia. Photo - Ministry of Culture of the Republic of Croatia.

UNIQUE AND UNIVERSAL VALUES OF FORMER FORTIFIED LANDSCAPES

“... To be able to accommodate that which is worldly and that what is local, to support its common goals and protect its diversity, humanity needs Europe. Its cultural tradition is the most generous, polycentric, and controversial, it is the “culture broth” in which contradictions clash, giving life to new realities. In the face of threat of global unification, it is up to us to realise that – in opposition to every centralised vision – the current technological development is completely capable of preserving individuality and multiplicity.”

[Federico Mayor, General Director of UNESCO]

The significance of fortified landscapes, their universal and unique value, is verified by them being put on the UNESCO World Heritage List. Their importance can also be further seen in the development of military tourism, which presents the extraordinary landscapes to a broader audience. Tourism market research proves that an entry on the list of World Heritage, the status of a historical monument, presence in tourist rankings, e.g. ten miracles of tourism, et cetera, is one of the decisive factors that increase interest. The same also applies to military facilities and complexes. Fortified landscapes combine scenic values (location of military facilities), greenery (concealing and accompanying roads) and facilities in which innovative solutions and new technologies were used (application of concrete or metallurgical and technological achievements).

The UNESCO World Heritage List was established under the Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage adopted by UNESCO at the 17th session in Paris on November 16, 1972 (entered into force on December 17, 1975).

The List includes (in July 2017) 1056 objects in 165 States - Parties to the Convention. Monuments of fortifications inscribed on the List constitute 3.5%, among them are single fortified objects and fortification systems. Entries include fortresses, fortified cities, defence towers, defensive walls, castles, and fortification complexes. The first fortification buildings inscribed in 1979 include the fortified town of Fasil Ghebbi in Ethiopia and the forts (15) and castles (4) on the banks of Volta in West Africa. The last entry of the fortifications is the entry of Venetian defensive works from the 16th and 17th centuries: Stato da Terra - western Stato da Mar - a trans-border entry located in Italy, Montenegro and Croatia in 2017.

On the territory of Poland, the following fortification works have been inscribed on the World Heritage List: the castle in Malbork and the Old Town in Zamość with fortifications.

Among the objects recognized by the President of the Republic of Poland as Monuments of History there are also the monuments of fortifications: Częstochowa - Jasna Góra, Gdańsk - the city within

the borders of the 17th century fortifications, Kraków – the Kosciuszko Mound with surroundings, Malbork – the Teutonic castle complex, Paczków - Old Town complex with medieval system of fortifications, Srebrna Góra – the Srebrna Góra stronghold, modern mountain stronghold from the 18th century, Stargard - a complex of the church dedicated to the Blessed Virgin Mary Queen of the World and the city's medieval defensive walls, Zamość - the historical city complex within the limits of the 19th century fortifications, and the battlefields: Gdańsk – the battlefield on Westerplatte, Grunwald, and Raclawice.

CRITERIA FOR ENTERING FORTIFICATIONS ON THE WORLD HERITAGE LIST.

Various types of statements have been made for analysis and assessment of goods. Documents such as Statement of Significance, Statement of Outstanding Universal Value, Statement of Authenticity, Statement of Integrity, which serve to organize and describe the values and traits characterising heritage²¹. In order to indicate the material carriers of the OUV value, the concept of so-called attributes²² has been introduced.

The criteria that justified the entries of fortifications and fortification complexes to the UNESCO List are:

I „Representing a masterpiece of human creative genius.”

In the case of the Vauban stronghold's entry - the importance of the classic fortress typical of the western military architecture of modernity was emphasised.

II „Presenting an important exchange of values, over the course of time or in the area of a given region of the world, in the field of development of architecture or technology, in monumental arts, urban planning or landscape design.”

In the case of the Vauban stronghold's entry - Vauban's contribution to the development of the fortifications was emphasised.

In the case of the Stelling van Amsterdam entry the uniqueness of the extended, integrated European defence system of the modern period, which survived intact and well preserved to the present day, was emphasised. It was also marked that this system was only a stage in the development of fortifications.

III „Presentation of a unique or at least an exceptional certificate of cultural tradition of an existing or past civilisation”

In the case of the Vauban Fortress entry - „Numerous inspirations of its solutions used as a standard in Europe and on the American continent, dissemination of works in Russian and Turkish, the use and dissemination of its theoretical thinking with the use of forms of fortifications as a model of fortifications in the Far East”.

In the case of Venetian works - the unique testimony of the military culture of *alla moderna* was emphasised, which in the 16th and 17th centuries led to the implementation of new techniques and technologies.

IV „Presenting a particular example, type of building, architectural or technological complex or landscape illustrating an important stage (or stages) in the history of mankind”

In the case of the Vauban stronghold entry - it was emphasised that Vauban's work concern a significant period in the history of humanity. Vauban's genius has found application in military strategy, architecture and construction, civil engineering, as well as economic and social organisation.

In the case of the Stelling van Amsterdam entry - it was argued that the defensive position is an excellent example of a developed integrated modern defence system that survived intact and well-preserved. The objects show evolution in the fortifications - the transition from a brick construction in the 19th century to the use of reinforced concrete in the 20th century. This transition, together with actual experiments and the emphasis on the use of untreated concrete, is an episode in the history of European architecture where material remains are rarely preserved.

In the case of Venetian works - defensive works present the process of changes that took place during the period of frequent use of firearms. They were a response to technical needs, modern fighting strategies and new architectural requirements

²¹ B Szmigin Światowe dziedzictwo UNESCOz perspektywy 40 lat, [w:] *Ochrona Zabytków* 2013_1-4 p167-177

²² Concepts introduced in the documents included „cultural landscape”, „historical cities”, „heritage trails”, „historical channels”, „heritage of the 20th century”, „industrial heritage”. (these concepts, existing and commonly used, were given detailed definitions for the needs of international documents).

FORTIFICATIONS AND FORTIFIED LANDSCAPE. REALITIES AND PERSPECTIVES OF PROTECTION AND PROMOTION.

Ring strongholds are historical systems and complexes of fortifications, as well as non-fortification structures which are a result of adaptation to military functions, huge (ca. 450 km square) urban, suburban, rural and even natural areas, untouched by buildings or agricultural economy. This system creates particular landscapes with outstanding historical and compositional values. The phenomenon of the fortress as a huge, consciously shaped complex larger than the city it encompasses, can be comprehensively understood, protected and continuously developed as a historic fortified landscape²³.

The UNESCO World Heritage Committee implementing the provisions of the World Cultural and Natural Heritage Convention, ratified by Poland in 1976, provided, pursuant to art. 1 of the Convention, designated the definition of cultural landscapes in the "Operational Guidelines (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention 2012²⁴) as „*the work of nature and man. They illustrate the evolution of societies and the way of settling throughout history, depending on the physical limitations or benefits resulting from the natural environment and the impact of social, economic and cultural factors.*”

The concept of landscape is also defined by the European Landscape Convention, ratified by Poland in 2006. It is an „*area perceived by people, which character is the result of action and interaction of factors and/or people*”²⁵.

In the light of these definitions, it is legitimate to apply for area protection, to enter the List of Monuments of History and, ultimately, to the UNESCO World Heritage List of the ring strongholds (or at least of their significant parts) as areas of the fortified cultural landscape.

Meanwhile, the legal situation in Poland after 2003 is unfavourable for the protection of large-scale landscape systems. Legal regulations with regard to spatial planning (non-obligatory development of lo-

cal spatial development plans, no obligation to comply with guidelines, studies of conditions and directions of spatial development in issuing decisions on building conditions) and with regard to monument protection and care of monuments (no legal basis for protection of the historical landscape, the site of the monument, valuable panoramas) practically prevented the integrated protection of large historical complexes in Poland, including the landscape of former fortresses. The possibility of creating cultural parks (registered for the first time in the Act on the Protection of Monuments and Guardianship of Monuments of July 23, 2003) outlined a certain opportunity for the protection of sites and fortified buildings, in relation to which, in large cities, the phenomenon is not so much a game for more space, but, simply stated, „spatial poaching”. The condition for creating a cultural park, however, is the will and initiative of the self-government, which is usually under the overwhelming pressure of local communities, focused on the quick profit offered by developers. The maturity and determination of the self-governments to introduce the form of even nearly unrestricted self-limitations of the cultural park is an exceptional phenomenon. It does not result from „expert” or „devotee” motivations, but only from a firm account of losses and profits. Where the income from tourism is in the orbit of such calculations, obtaining European funding, rising land prices in areas adjacent to a potential park, standards of living and satisfaction of already settled residents (and therefore potential voters) whom the potential park protects from unwanted neighbourhoods, and finally also prestigious reasons - there is a chance that the local government may become the spokesperson for landscape protection.

Thus, the landscape becomes an investment the profitability of which depends, in the simplest calculations, directly on the number of tourists. This, however, depends on the brand and the verifiability of the attractions offered here. There is no better motivation for choosing the goals of unforced travels than being added to the UNESCO List²⁶.

Paradoxically, the years of commercialization of the landscape and significant limitations in the protection of fortress complexes corresponds to the increase of interest in monuments of fortifications in the regional and central authorities, including the first concept of considering the cross-border heritage of the Austrian fortification on the UNESCO World

²³ Bogdanowski J., 1993 *Krajobraz warowny XIX/XX w. Dzieje i rewaloryzacja*, Kraków

Bogdanowski J., 1996 *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa – Kraków

²⁴ <https://whc.unesco.org/archive/opguide12-en.pdf> [access protocol, April 2018]

²⁵ Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. Dz.U. 2006 nr 14 poz. 98

²⁶ Bindé, J. (Coord.) 2005. *Towards knowledge societies: UNESCO world report. UNESCO reference works series*. Paris: UNESCO. Retrieved March 09, 2006 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>

Heritage List as a common Central and Eastern European industrial culture good²⁷.

The concept drew up by the President of the Polish National Committee of UNESCO, Tomasz Orłowski, PhD, in the year of the breakthrough, 2003, proved to be a challenge that is extremely strong and promising, but at the same time equally difficult, responsible and somewhat futuristic. However, it is one of the few non-discursive points of agreement with local governments which are, by nature, careful when it comes to taking protective measures within their territories. Therefore, the real tendencies, chances and motivations of the potential entry of fortification complexes on the UNESCO List were analysed²⁸. With an unusually high level of verification and strong national and thematic competition, the chance for a fortification entry within our part of Europe will be one-off and not that high in the first place. All the more so, all possible aspects of such activities should be considered beforehand. This article is an attempt at such a consideration.

The outline of the motivation of the entry of the monument complex of Austrian and Austro-Hungarian fortifications on the UNESCO World Heritage List, and the significance of the Austrian fortification against the background of European fortification.

In the years 2003-2009, four ideas for the inclusion of modern and newest fortification complexes (XVIII-XX century) were included in the UNESCO list.

1. Entry of the Austrian and Austro-Hungarian fortifications as a common heritage of the countries of Central, Southern and Eastern Europe. (Concept presented for the first time in 2003, on the occasion of the International Day of Monuments Protection by the Secretary-General of the Polish UNESCO Committee of Tomasz Orłowski, PhD) The Polish concept, referring to initial findings after the preliminary observations at the Kotor Fortress (Cattaro) in Montenegro and Croatia.
2. The entry of the „Great European Strongholds”. The concept has been derived from the promoted route of the great fortresses (German, Austro-Hungarian, Russian), the German idea connected with the „ForteCultura²⁹” project.

²⁷ Concept introduced in 2003 by the Director of the Polish National UNESCO Commity, Tomasz Orłowski, PhD.

²⁸ Szmygin B., 2016 *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków* [w:] *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* Nr 2 (16), 2016

²⁹ <http://www.forte-cultura.eu/de/>[access protocol, July 2017]

3. Entry (extension of the entry) „Vauban Marshall’s Strongholds” in Europe. The French concept implemented in 2008³⁰.
4. Entry of fortresses of various origins on the territory of Poland as the „open-air museum of modern fortifications³¹”. The Polish concept.

After making a preliminary analysis of the described tendencies, it is suggested to maintain the concept of entry of the Austro-Hungarian fortification, with the necessary prerequisites for the monuments of fortifications on the territory of the Republic of Poland.

1. A prerequisite for undertaking, on the Polish initiative, an international action in favour of the cross-border entry of Austrian and Austro-Hungarian fortifications on the UNESCO List, is the pre-registration of the main monuments of modern and recent fortifications in the List of monuments of Polish history (in the case of several fortress cities it would be an extension of the existing entry, e.g. Gdańsk, Kraków, Poznań, and Toruń). The entry on the list of monuments of history should become a confirmation of the protection and restoration measures initiated, supported by appropriate provisions in the local law documents, and strategies for the development of cities and regions. The number of fortification complexes included in the list of monuments of history, including those already covered, is 12-15 complexes. Fortress complexes which should be considered as the subject of the entry in the first row are Przemyśl, Kraków, Toruń, Modlin, Gdańsk (extension), Kłodzko, Nysa, Osowiec and Warowny Śląsk Area, along with the bolts of Pszczyna, Węgierska Górki and Krzyżowa / Przyborowa. They provide an overview of the Austrian, German, Russian, French, and Polish fortifications from the 18th to the 20th centuries, fulfilling the condition of their joint promotion as an „open-air museum of European fortifications”, most of them - a record in the war landscape of the First and Second World Wars³².

³⁰ <https://whc.unesco.org/en/list/1283>,

³¹ Gruszecki A, 1978, *Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości* [w:] *Ochrona Zabytków*, 1978 | 2 | 126-128

³² Molski P., 2008 *Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a Turystyka*, [w:] „*Eksploracja przestrzeni historycznej*”, Wrocław, s.101-115. Molski P., 2003 *Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny* [w:] „*Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*”, Giżycko, Molski, P. (1999). *Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych: materiały z Krajowej Konferencji Samorządów*

2. The subject of a cross-border entry on the UNESCO list should be the *corpus* of fortifications built by the Austrian Empire and Austro-Hungary in central, southern and eastern Europe. Fortresses, including the massive ring strongholds, border and coastal fortifications complexes, fortified fronts, road and railway fortifications, field fortifications complexes, as well as complexes of military fortifications, battlefields and war cemeteries. Chronologically - the scope of the entry would include defensive works, created from the 18th century to 1918. Territorial - complexes located in the areas of Austria, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Czech Republic, Hungary, Italy, Montenegro, Poland, Romania, Serbia, Slovakia, Slovenia, Ukraine. (Countries are listed in alphabetical order, while the largest fortress complexes are in Poland, Croatia³³, Italy and Ukraine³⁴).

terytorialnych i organizacji Pozarządowych. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji.

- ³³ Mavar Z., 2008 PROBLEMY REWALORYZACJI, ZAGOSPODAROWANIA I ZARZĄDZANIA PO WOJSKOWY M KRAJOBRAZEM KULTUROWYM W CHORWACJI Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr10, ss 455- 470
- ³⁴ POLAND Large ring fortresses: Kraków, Przemyśl; smaller fortresses, fortified bridgeheads: Jarosław
UKRAINE smaller fortresses, fortified bridgeheads: Lemberg (Lwiw, Lwów), Halicz, Mikołajów Niżników, Zaleszczyki. Also on the territory of today's Galicja 24 watchtowers by the bridges and railroad tunnels
HUNGARY polygonal fortresses with extended forts: Komorn (Komaróm, Komarno) – partially on territory of SLOVAKIA; Budapeszt (citadel on Gellert Hill)
AUSTRIA Polygonal fortresses with extended forts: Linz, Vienna (fortifications not preserved or preserved relics)
CZECH REPUBLIC Bastion type and tenaille fortresses: Theresienstadt (Terezin), Josephstadt (Josefov), Königgrätz (Hradec Kralove), Prag (Praha, Praga) Polygonal fortresses with extended forts: Olmütz (Olomouc, Olomuniec)
CROATIA Great marine forts – navy bases: Pola (Pula), Cattaro (Kotor wraz z Czarnogórą). Smaller fortified ports: Ragusa (Dubrownik), Sebenico (Szybenik), Lissa (Vis)
SERBIA Bastion type and tenaille fortresses: Peterwardein (Petrowaradyn), Ujvidek, (Nowy Sad.)
MONTENEGRO Smaller fortresses, fortified bridgeheads: Sarajewo, Mostar, Bileca, Trebinje
ITALY Polygonal fortresses with extended forts: Peschiera, Mantua (Mantova), Weronia, Legnago, Venedig (Wenecja) Twierdze fortowe: Trient (Trentino, Trydent) Standalone barrier forts and defensive bolts: Franzensfeste (Brenner), Nauders, Hensel, Predil, Seebachtal, Predilsattel, Flitach, Herman, Gomagoi, Storno, Larino, Danzolino, Revegler, Nago, Buco di Vela, Doss di SpondeRocchetta, Malborghet (Hensel), Garda, Flitscher Klause, Tonale, Presanella, Carriola, Serdara, S. Sebastiano, Sommo, Gschwent, Lucern, Verle, Vezzena, Sperre Tenna, Sperre Riva RUMUNIA Timisoara (Temesvar), Alba Julia (Karlsburg, Gyulafehervar), Oradea (Arad).

FEATURES OF THE AUSTRIAN AND AUSTRIO-HUNGARIAN FORTIFICATIONS, PREDESTINING THEM FOR POTENTIAL INCLUSION IN THE UNESCO LIST.

1. The criterion of universality.³⁵

For example, the universality of the Venetian fortifications in Stato da Terra and the western part of Stato da Mar was the justification for representing the transnational legacy, including their varieties of typological fortifications. The possibility of further extension of buffer zones (in particular with regard to objects in Zadar and Kotor) was also underlined. The Austrian and later Austro-Hungarian fortifications provide a representative overview of most schools and variations of European fortifications. The Habsburg Monarchy, with relatively low resources for defence, very large and difficult to strengthen territory, took advantage of the best practices from the fortifications of the then great powers, transformed and adapted to specific conditions. The Austrian fortification is a result of peculiar adaptation and optimisation of the pan-European (and practically - worldly) heritage of fortifications of the 18th, 19th and early 20th centuries. In a few cases, it turned out to be the world's leading - for example, the creation of the first fortress without a continuous line of fortifications (Linz). The creators and builders of the Austro-Hungarian fortifications were engineers and technicians of many countries of the crown monarchies and citizens of other European countries. For the most part, it was not repressive to monarchy citizens, but strictly defensive, against potential external enemies. Often, the construction of fortifications contributed to the increase in the wealth of local societies, the development of crafts and industry.

2. The criterion of uniqueness.

The uniqueness of the Stelling van Amsterdam objects was defined as a ring of forts forming a group of connected buildings and other structures whose homogeneity and location in the landscape remained unchanged. The defensive line is an integral whole, including the embankments, hydraulic devices, forts, batteries and other military buildings, as well as landscape structure.

The 19th century ring strongholds present unique concepts of a modernly understood fortified camp

³⁵ Szmygin B., 2013 Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat [w:] *Ochrona Zabytków* 66/1-4 (260-263), 167-177

and support for the front line. It is also unique to supplement the rings with new protruding items and works of newer types as well as to modernise older objects. Therefore, they present the engineering thought of the nineteenth century. As in the case of Stelling van Amsterdam, the Austrian fortresses present a unique structure of roads, back-end facilities and deliberately shaped landscape, using the shape and coverage of the area. Fortification - as the only possible former method of permanent, material investment in state security, has always focused the most avant-garde technical solutions; it was a reflection of political and military doctrines, and at the same time - a touchstone of the state's economic condition.

The Austrian and especially Austro-Hungarian fortifications were an expression of struggle with an extremely difficult project of defence and protection of a large, multi-ethnic state whose borders and sensitive areas usually did not coincide with natural obstacles.

In the face of a very complicated political situation (external and internal), with a modest (relative to other powers) economic condition of the Danubian Monarchy - its fortification, next to the construction of the war fleet, the most expensive military state investment, was born by compromise: choosing as flawless, effective and economical solutions as possible. It became a crucible, in which the most excellent European solutions of that time were creatively processed and adapted to difficult terrain conditions. This was done in a situation of limited access to patent-protected, military and industrial secrets of technologies from the then leading industrial states. The Austro-Hungarian fortification is now both a representative overview of most European schools and manners of fortification, as well as the phenomenon of a specific Central European technical product emerging as a result of its evolutionary path. It is a technical and military emanation of the last monarchy in the history of the world, referring to medieval universalism, in the circumstances of the 19th-20th-century modernisation³⁶.

³⁶ Wielgus K., Środulska-Wielgus J., 2003 *Zarys zasad rejestracji zintegrowanej postaci, wartości i przemian krajobrazów inżynierskich. Z doświadczeń dydaktycznych i projektowych, dotyczących wyrobisk poeksploatacyjnych w górnictwie skalnym*, [w:] *Kształtowanie krajobrazu terenów poeksploatacyjnych w górnictwie*, Kraków 2003 r., s. 112-118,

Wielgus K., Rymasz-Mazur W., 2007 *Rejestracja krajobrazów inżynierskich*, [w:] *Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony i kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka*, Kraków 20-22 września 2007 r., s. 106-109.

The fortification of the former Habsburg monarchy is unique from its origin, location, technical solutions, exploitation and today's cognitive attractiveness.

Genesis aspect – transnationality. The Austrian and Austro-Hungarian fortifications are the result of a transnational state creation allowing for the participation in the design and the executive process of citizens of all the crown countries as well as engineers from other countries (including Switzerland).

Location aspect. Geopolitical, strategic and tactical considerations have led to the location of defensive teams in very specific and complex physiographic conditions: on mountain passes, on sea coasts, in the narrows of river valleys, in different climatic zones, at different heights. It gives a unique landscape diversity and diversity of forms within one fortification school.

An aspect of technical solutions. The location, functional and economic conditions, including the specific path of the industrial revolution in the reality of the Central European, multinational, generally agricultural state, have resulted in the use of structural and material, spatial, technical and tactical solutions that are now unique in the literal form - a specific „cultural horizon” of the described part of Europe of the 19th and 20th centuries - in the military field.

An aspect of use. For most of the described fortifications, the use was the aptitude for combat, with particular emphasis on World War I. The most famous defence was the battle for the Verdun Fortress, but the most protracted siege was the battle for the Przemyśl Fortress. Regarding the number of systems and objects involved in direct fights the works of the Austrian fortification are also in the lead (Przemyśl, Kraków, Pula, Kotor, fortifications on the Italian front). They are also, for the most part, a record of the battlefield.

An aspect of attractiveness. Considered from an intellectual, emotional, aesthetic and adaptive point of view. The cognitive motif, significant for researchers and lovers of old military, synergizes with the emotional thread - the value of the frozen period (fortification of a non-existent state) and the struggle of the Great War, called the „Matrix of the 20th century”, aesthetic thread (the most beautiful locations: mountain, marine, around the most precious, historical cities), and finally an adaptive thread. A large part of given fortifications can and should fulfil modern functions if their choice is based on the right

of good continuation³⁷.

³⁷ Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Krajobrazy „przemysłu*

3. The criterion of authenticity.

The Stelling van Amsterdam fortifications have been preserved in the form in which they were designed, and the materials and building structures used remained unchanged. No part of Stelling van Amsterdam has been reconstructed. The Unique Universal Value is expressed in the authenticity of the project (typology of forts, locks, batteries, linear ramparts), specific use of building materials (brick, unfinished concrete, reinforced concrete), execution (meticulous and impeccable apparent structure in the constructional state), as well as structures in its surroundings (as a combined military functional system of polders in the human landscape and urbanized landscape).

Due to the rapid doctrinal changes in the fortifications of the 20th century and the breakup of the Austro-Hungarian monarchy into sovereign states with entirely different political and defensive principles, the absolute majority of the monastic fortifications of Danubian Monarchy was not modernised, rebuilt or adapted to the present day, remaining as a vast deposit of history to this day. Their condition is different, largely neglected, but not ruined or transformed. Cases of the devastation (e.g. in Przemyśl) bear the characteristics of a historical record of dramatic war events; they are also a measure of authenticity. There are more and more good examples of civic activity aimed at protecting, preserving and adequately adapting monuments of fortification, preserving their authenticity (Union of Przemyśl Fortress Communes, and the implemented European program, resolution of the City Council of Kraków, Slovak-Hungarian activity with regard to protection and adaptation of the Fortress Komarno / Komárom, projects implemented in the Pula Fortress³⁸, exemplary tourist access of Folgaria-Lavarone fortifications within the so-called „Paths of Peace” in Italy³⁹, cultural project for youth „Fort-Mission” in Ukraine).

SUMMARY. AUSTRIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN FORTIFICATION AS CULTURAL HERITAGE OF CENTRAL-EASTERN AND SOUTHERN EUROPE⁴⁰.

Monuments of the modern fortifications of the former Austrian Empire and the Austro-Hungarian Monarchy are a common heritage of 10 Central, Eastern and Southern European countries. They form a historically and ideologically coherent, but exceptionally formally diverse set of fortifications, located in exposed places that are also very attractive to tourists. They are an element of the civilizational achievements of nations, connected temporarily in the first in the modern Europe, failed, universalist federal project, which was the state of Franz Josef I.

Most of the fortifications are a record of war activities of the First World War. Today, they constitute culturally-natural complexes of the fortified landscape with the highest cognitive and aesthetic, as well as significantly adaptive, values. They are a foundation for valuable civic, hobby, cultural, and scientific initiatives, free from any military references. They can be the axis of common protective, adaptive, didactic, and promotional activities for European cultural tourism.

Due to the character of the fortifications, many entries on the World Heritage List are entries related to multiple objects (e.g. Vauban's works), and of the cross-border character (e.g. the entry of Venetian defensive works from the 16th and 17th centuries). Thus, the entry of the Central European fortification heritage of the Austrian and Austro-Hungarian fortifications into the UNESCO World Heritage List is in line with the idea and the character of the works already inscribed. Furthermore, aspiring to cover objects with protection as a monument to the history of the Republic of Poland, or entry to the UNESCO World Heritage List, are the undertaking of procedures related to heritage management (in the face of threats related to natural disasters, increased tourist pressure) to preserve its universal and unique value for future generations. Implemented project (2013-2015) „The development of the historic complex of

czasu wolnego”; [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony i kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka, Kraków 20-22 września 2007 r., s. 172-174 Molski P., 2003 Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny [w:] „Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne”, Giżycko

³⁸ Grestenberger E. A., 2003 *Festung Pola. Die Verteidigungsanlagen des k.(u.) k. Hauptkriegshafens 1823-1918*, Wien - Graz .

³⁹ Staniewska A., 2008, *Zarządzanie zabytkowym krajobrazem warownym—studium przypadku*, [w:] *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego* Nr10, ss 488-495

⁴⁰ Bogdanowski J., 1993 *Krajobraz warowny XIX/XX w. Dzieje i rewaloryzacja*, Kraków .Bogdanowski J., 1996 *Architektura obronna w krajobrazie Polski*, Warszawa – Kraków.. Bogdanowski J., 1965 *Fortyfikacje przemyskiej twierdzy*, [w:] „Ziemia”, Warszawa., Bogdanowski J., 1977 *Warownie i zieleń twierdzy Kraków*, Kraków , Brzoskwinia W, Czech P., *Fortyfikacje stale Twierdzy Pola – bazy austro – węgierskiej floty wojennej. Przegląd problematyki*, część I, część II TeKa Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie tom XXXIV(2002), tom XXXV(2003).

the Przemysł Fortress in order to make it available for cultural tourism, stage 1” and a series of adaptations of objects in the Kraków and Przemysł Fortresses, improve the quality of the fortified landscape, underlining the unique and universal values of the fortified landscape of the 19th century ring strongholds in Poland.

LITERATURA

- Bogdanowski J., 1993 Krajobraz warowny XIX/XX w. Dzieje i rewaloryzacja, Kraków
- Bogdanowski J., 1996 Architektura obronna w krajobrazie Polski, Warszawa – Kraków
- Bogdanowski J., 1965 Fortyfikacje przemyskiej twierdzy , [w:] „Ziemia”, Warszawa.
- Bogdanowski J., 1977 Warownie i zielen twierdzy Kraków, Kraków
- Bindé, J. (Coord.) 2005 Towards knowledge societies: UNESCO world report. UNESCO reference works series. Paris: UNESCO. Retrieved March 09, 2006 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>
- Brzoskwinia W, Czech P., 2002 Fortyfikacje stałe Twierdzy Pola – bazy austro – węgierskiej floty wojennej. Przegląd problematyki, część I, część II Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie tom XXXIV(2002), tom XXXV(2003).
- Grestenberger E. A., 2003 Festung Pola. Die Verteidigungsanlagen des k.(u.) k. Hauptkriegshafens 1823-1918, Wien – Graz
- Gruszecki A, 1978, Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości [w:] Ochrona Zabytków, 1978 | 2 | 126-12
- Gruszecki A, 1978, Ochrona i konserwacja obiektów inżynierii i architektury związanych z historią wojskowości [w:] Ochrona Zabytków, 1978 | 2 | 126-128
- Kowalczyk A., 2003 Fortyfikacje, pola bitew, cmentarze wojenne... jako przedmiot zainteresowania geografii turystyki [w:] „Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne”, Giżycko.
- Mavar Z., 2008 Problemy rewaloryzacji, zagospodarowania i zarządzania po wojskowy m krajobrazem kulturowym w Chorwacji [w:] Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr10, ss 455- 470
- Molski P., 2008 Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a Turystyka, [w:] „Eksploracja przestrzeni historycznej”, Wrocław, s.101-115.
- Molski P., 2003 Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny [w:] Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne, Giżycko,
- Molski P., 2008 Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a Turystyka, [w:] Eksploracja przestrzeni historycznej, Wrocław, s.101-115.
- Molski, P. 1999 Lokalne programy ochrony i zagospodarowania zabytkowych zespołów obronnych: materiały z Krajowej Konferencji Samorządów terytorialnych i organizacji Pozarządowych. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji.
- Myczkowski, Z., K. Wielgus, Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Rymcza-Mazur W., Chajdys K., 2008 Rejestracja krajobrazów warownych jako podstawa rewitalizacji dawnych twierdz. [w:] „Wiadomości konserwatorskie”, Nr 23/2008, s 36-57.
- Szmygin B., 2016 Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków [w:] Ochrona dziedzictwa kulturowego Nr 2 (16), 2016
- Szmygin B., 2013 Światowe dziedzictwo UNESCO z perspektywy 40 lat [w:] Ochrona Zabytków 66/1-4 (260-263), 167-177
- Schubert J., 2011 Pochówki żołnierskie w tradycji historycznej do czasów I wojny światowej. Powstanie cmentarzy wojskowych [w:] Czasopismo techniczne, 5A/2011, s173-200
- Staniewska A., 2008, Zarządzanie zabytkowym krajobrazem warownym – studium przypadku, [w:] Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr10, ss 488-495
- Środulska-Wielgus J., Wielgus K., Tatar M., 2007., Wspólna twierdza [w:] I Lublin, 26–27 listopada 2007 r.,
- Środulska-Wielgus J., Wielgus J., Wielgus K., Krajobrazy „przemysłu czasu wolnego”; [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony i kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka , Kraków 20-22 września 2007 r., s. 172-174.,
- Wielgus K., 2002 Problemy rejestracji zieleni fortecznej na przykładzie twierdz Przemysł i Kraków, [w:] „Zamki, miasta warowne, ogrody”, Kraków,
- Środulska-Wielgus, J., 2005 Zielen twierdzy Kraków Atlas Twierdzy Kraków. Seria 2, Prace Studialne ; t. 4 Urząd Miasta Krakowa. Wydział Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Oddział Ochrony Zabytków, 2005.
- Wielgus K., Środulska-Wielgus J., 2003 Zarys zasad rejestracji zintegrowanej postaci, wartości i przemian krajobrazów inżynierskich. Z doświadczeń dydaktycznych i projektowych, dotyczących wyrobisk poeksploatacyjnych w górnictwie skalnym, [w:] Kształtowanie krajobrazu terenów poeksploatacyjnych w górnictwie, Kraków 2003 r., s. 112-118,
- Wielgus K., Rymcza-Mazur W., 2007 Rejestracja krajobrazów inżynierskich, [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Sztuka ochrony i kształtowania środowiska, twórczość-nauka-dydaktyka , Kraków 20-22 września 2007 r., s. 106-109.
- Strony internetowe
- <https://whc.unesco.org/archive/opguide12-en.pdf> [protokół dostępu kwiecień 2018]
- <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU-20060140098> Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. Dz.U. 2006 nr 14 poz. 98
- <http://www.forte-cultura.eu/de/> [protokół dostępu, lipiec 2017]
- <https://whc.unesco.org/en/list/1283>,